

KØBENHAVNS MUSEUM, 2016

Rosengårdenkarré

KBM4087

**Klædebo Kvarter, Trinitatis Sogn, Sokkelund Herred,
Københavns Amt,**

Slots- og Kulturstyrelsens J.nr.: 2015-7.24.02/KBM-0006

Sted- og Sb-nummer: 020306-620

Mikkel B. Siebken

KØBENHAVNS MUSEUM
MUSEUM OF COPENHAGEN

Københavns Museum

Vesterbrogade 59

1620 København V

Telefon: +45 33 21 07 72

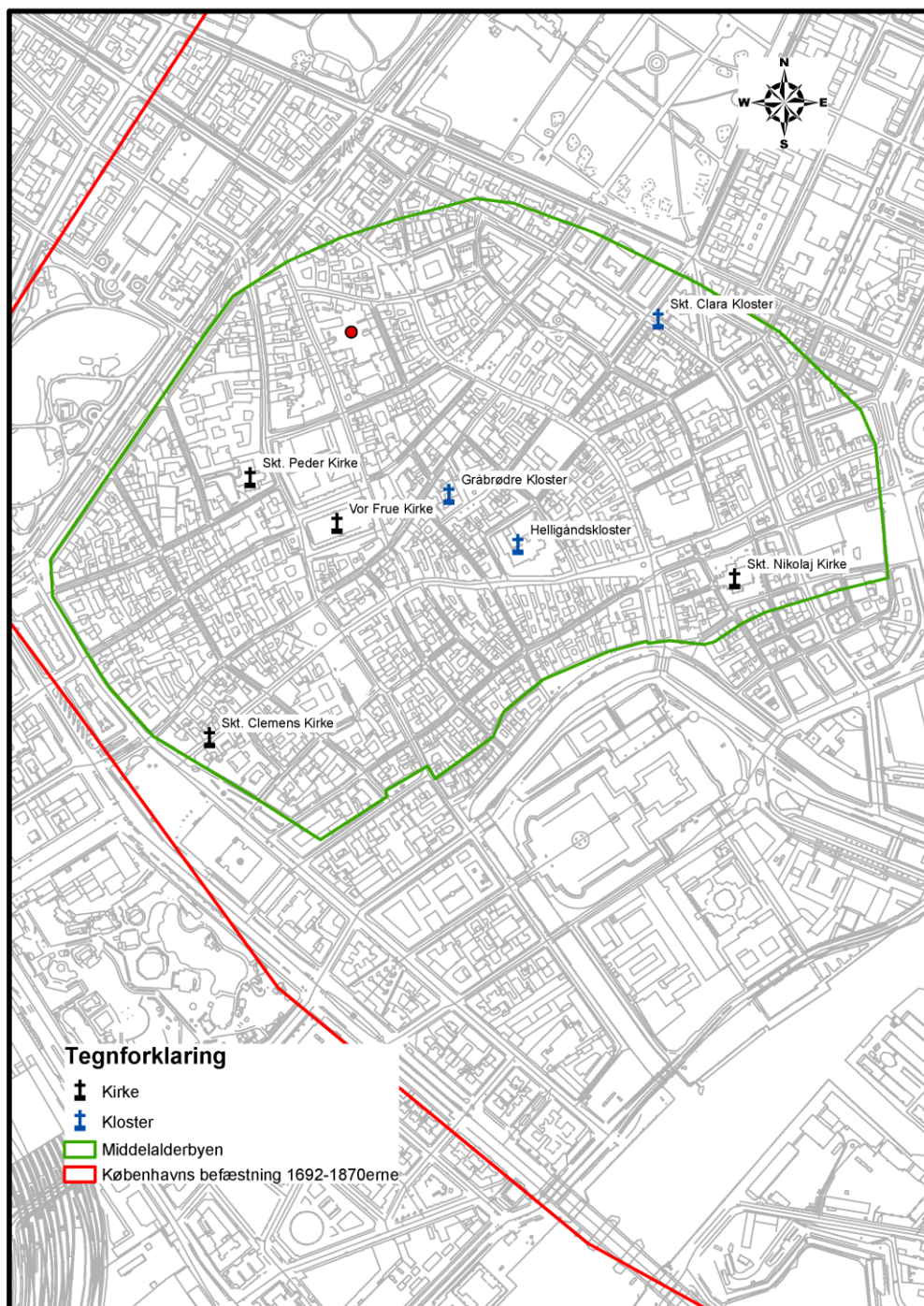
E-mail: museum@kff.kk.dk

Københavns Museums hjemmeside: www.copenhagen.dk

© Københavns Museum 2016

Indholdsfortegnelse

1	Abstract	5
2	Undersøgelsens forhistorie	6
3	Administrative data og udgravningsdata	8
3.1	Administrative data	8
3.2	Udgravningsdata	8
4	Kulturhistorisk baggrund og områdets naturforhold	12
4.1	Kulturhistorisk baggrund	12
4.2	Topografi, terræn og undergrund	13
5	Centrale problemstillinger	14
6	Udgravningsmetode	16
6.1	Arkæologisk udgravningsmetode	16
6.2	Målesystem	16
6.3	Digital registrering og lagring	16
7	Undersøgelsens resultater	17
7.1	Faseinddeling og anlægstyper	17
8	Diskuterende sammenfatning	20
9	Fremtidigt arbejde	21
10	Litteraturliste	22
11	Kontekstliste	23
12	Tegningsliste	24
13	Fotoliste	25
14	Oversigtsplan	26
15	Bilag	27
15.1	Bilag 1: Gravsten fra Rosengården 13, 26.09.1980	27

Figur 1. Kort over København med markering af undersøgelsesområdet (rød prik).

1 Abstract

I forbindelse med HOFORs etablering af fjernvarme i Rosengårdkarréen (Fiolstræde 28-42, Rosengården 9-11 og Peder Hvidtfeldts Stræde 3-17) førte Københavns Museum et arkæologisk tilsyn med anlægsarbejdet. Ved tilsynet fremkom der rester af fundamenter fra de tidligere baghuse og raseringslag fra saneringen i 1976-1989.

Arkæologiske perioder: 1700-1900-tallet

Anlæg og fund: Fundamenter, raseringslag

Nøgleord: Pestkirkegården "Linden"

English

Museum of Copenhagen has conducted a watching brief in connection to HOFOR establishing district heating at Rosengårdkarréen (Fiolstræde 28-42, Rosengården 9-11 and Peder Hvidtfeldts Stræde 3-17). During the watching brief remains were uncovered for foundation walls of former buildings in the courtyard and demolition layers from the redevelopment of the area from 1976-1989.

Archaeological periods: 18th – 20th centuries

Structures and finds: Foundation walls, demolition layers

Keywords: Plague cemetery "Linden"

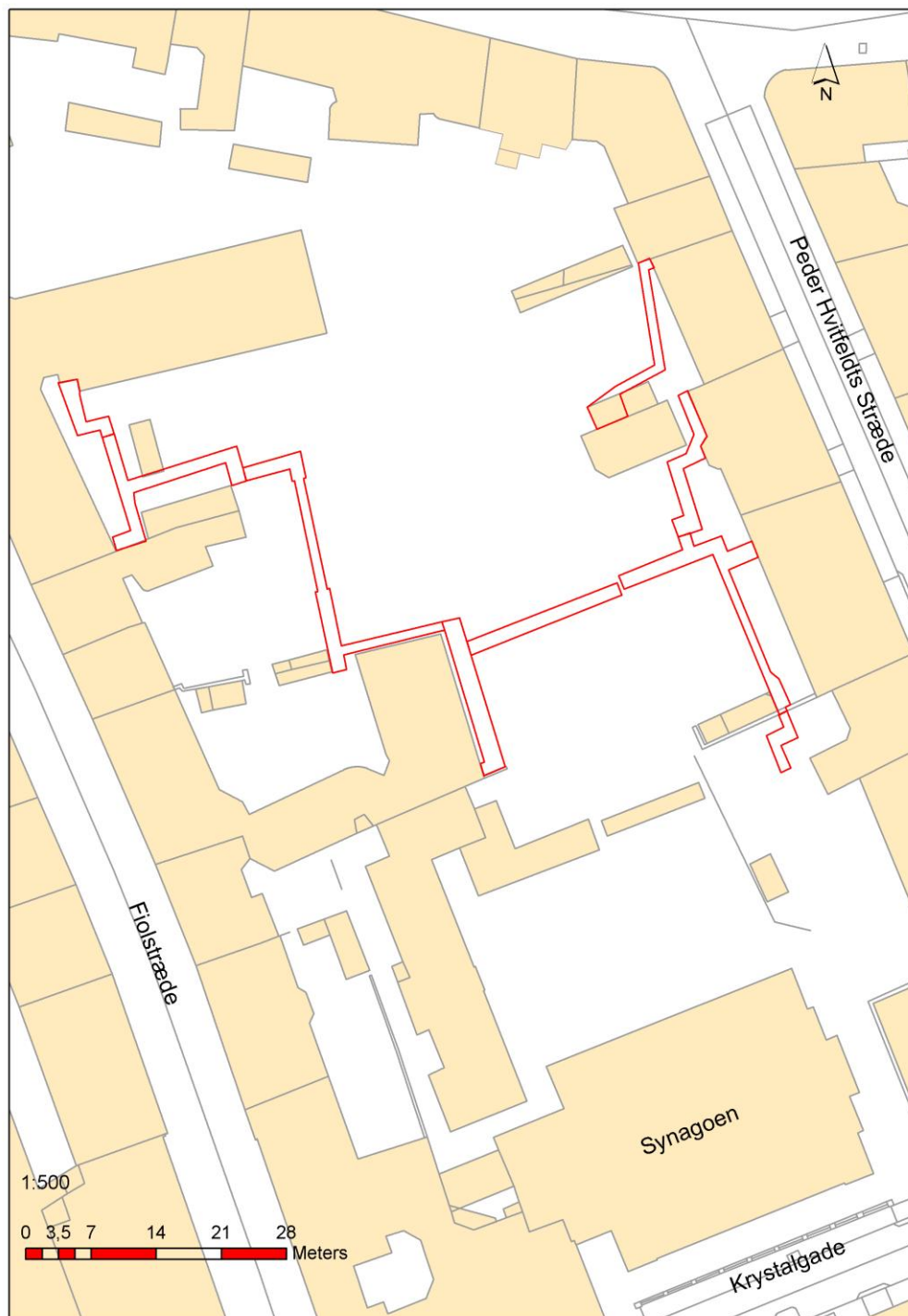
2 Undersøgelsens forhistorie

I forbindelse med HOFORS omlægning af fjernvarme i Rosengårdkarréen, udførte KBM et arkæologisk tilsyn. Anledningen til tilsynet var, at der i forbindelse med anlægsarbejdet ville være mulighed for at støde på den tidligere pestkirkegård "Linden". Der er tidligere fremkommet spor efter kirkegården. I 2011 fandtes en underarmsknogle i forbindelse med anlægsarbejde ved den jødiske synagoge i Krystalgade 12. Underarmsknoglen blev fundet nær fundamenterne fra en tidligere bygning, som kunne dateres til ca. 1700. I 1965 blev der påtruffet indtil flere skeletrester og i 1980 fandt man resterne af en gravsten ved Rosengården 13 (bilag 1). Stenen havde initialerne JCM (eller ICM) og årstallet 1760.¹ Desuden er der fundet fundamenter som løseligt er dateret til 1300-1700-tallet.

KBM-nr.	Lokalitet	År	Beskrivelse
3821	Krystalgade 12	2011	Fund af bygningsrester og en underarmsknogle. Bygning dateret til o. 1700.
3817	Krystalgade 10-16	2010	Fundamenter, 14. – 17. årh.
3712	Rosengården	2009	Moderne opfyld.
-	Rosengården 13	1980	Fund af gravsten med dateringen 1760
-	-	1965	Fund af 15-20 humane skeletrester.

Tabel 1. Tidligere arkæologiske observationer i området.

¹ En tegning af gravstenen samt en fremsendelsesblanket fra Miljøministeriet dateret 29. september 1980, findes i arkivet på museets arkæologiske afdeling under *Rosengården*.

Figur 2. Kort med markering af det undersøgte område.

3 Administrative data og udgravningsdata

3.1 Administrative data

13-2-2015	Museet modtaget endelige ledningsplaner.
09-3-2015	Bygherre (HOFOR) beder KBM om at udføre et arkæologisk tilsyn.
17-3-2015	Kulturstyrelsen godkender budget og videresender det til bygherre.
23-3-2015	Bygherre godkender budget.
09-4-2015	Det arkæologiske tilsyn starter.
09-7-2015	Det arkæologiske tilsyn slutter.

Bygherre på projektet var HOFOR A/S der bekostede undersøgelsen jf. Museumslovens § 26 stk. 2, 1. pkt. om arkæologiske undersøgelser i forbindelse med bygge- og anlægsarbejder.

Entreprenør på projektet var Aarslev-Kamco.

Beretningen og kommunikation med HOFOR, Kulturstyrelsen og andre involverede parter forbundet med undersøgelsen er at finde i museets sags- og dokumenthåndteringssystem e-Doc.

Beretningen ligger endvidere på museets arkivdrev. Originaldokumentation opbevares hos Københavns Museum under journalnummer "KBM4087 Rosengårdenkarré", internt sagsnummer: 3290.

En digital kopi af beretningen fremsendes til Kulturstyrelsen og til bygherre.

3.2 Udgravningsdata

Københavns Museum førte i perioden fra d. 9. april til d. 9. juli 2015 det arkæologiske tilsyn med anlægsarbejdet. Daglig leder var arkæolog Mikkel B. Siebken. Periodevis deltog arkæolog Mie Pedersen.

KBM-nr. Og internt journalnr.	KBM4087, int.sagsnr.3290
Slots- og Kulturstyrelsen journalnr.	2015-7.24.02/KBM-0006
Amt	København
Herred	Sokkelund
Kommune	København
Kvarter	Klædebo
Sogn	Trinitatis
Periode for feltarbejde	09.04.2015 – 09.07.2015
Arkæologer	Mikkel B. Siebken, Mie Pedersen
Areal (m²)	273 m ²
Volume (m³)	273 m ³
Koordinatsystem	DKTM 3
Højdesystem	DVR 90
X-koordinater	1173283 – 1173323
Y-koordinater	651813 – 651738
Meter over havet	Ca. 8-9m
Bygherre	HOFOR
Hovedentreprenør	Aarslev-Kamco

Tabel 2. Administrative data og udgravningsdata.

Figur 3. Rosengården. Geddes kvarterkort 1757.

Figur 4. Rosengården omkring 1908. Store del af området med den tidligere pestkirkegård har været bebygget selvom gården idag er et grønt, rekreativt område. Forsikringskort, 1908.

4 Kulturhistorisk baggrund og områdets naturforhold

4.1 Kulturhistorisk baggrund

Rosengårdenkarréen ligger i Klædebo Kvarter, i den nordlige del af middelalderbyen. Karréen afgrænses af gaderne Rosengården, Peder Hvitfeldts Stræde, Krystalgade (tidligere Skidenstræde) og Fiolstræde (fig. 3).

I forbindelse med det arkæologiske tilsyn har Inger Wiene fra Københavns Museum fortaget en gennemgang af de historiske kilder, som belyser pestkirkegården Linden. Kirkegården blev anlagt under pesten i 1711. Grunden, som i dag udgør baggården og det fælles areal i midten af karreen, blev købt af Vor Frue Kirke d. 12. august 1711 *"da der ikke ville være plads mere på den gamle Kirkegaard om 14 dage, hvis Pesten bliver ved"*.² Området blev købt af muremestersvenden Johan Kalte for 3816 rd. 4. mk. Umiddelbart efter købet, blev frugttræerne i gården fjernet og området gjort klar til de første begravelser, som efter indvielsen af kirkegården d. 13. august, fandt sted om aftenen samme dag. Den første person som blev begravet på Linden, var Frue Kirkes første assistentpræst Laurids Sandager. Han blev nedlagt midt på pladsen, lige foran indgangen til kirkegården – samme sted hvor den sidste begravelse fandt sted 4. november 1760. Fra august til november 1760 blev der begravet 1307 personer på Linden. Året efter var antallet nede på 43. Årsagen til det lave antal begravelser er, at det var forbudt at genåbne pestgrave på kirkegårdene. På et normalt år blev der begravet omkring 150. Der var primært tale om fattigfolk og småborgere samt enkelte småbørn, som blev begravet på Linden.

Kirkegårdens navn stammer formentlig fra den beværtning, som lå på stedet. Navnet kendes fra en registrering fra 1710 af *"Linden i Fiolstræde, et Værtshus med Have"*. I 1757 blev den overdraget til Magistraten, som vederlag for arealerne, som kirken havde fået på den ny assistentskirkegård på Nørrebro. Denne blev taget i brug i 1760 og Linden blev i den forbindelse nedlagt som kirkegård. På det tidspunkt dækkede den et areal på 6587 kvadratalen (ca. 2569 m²) og var den største af assistentskirkegårdene. Den var omkranset af mindre bygninger undtagen mod syd, hvor den stødte på til konferensråd Michael Hieronymus Basballes større ejendom med have.³ Grunden vendte ud mod Skidenstræde og det var her, at den jødiske stiftelse senere opførte Meyers Minde og efterfølgende Synagogen i Krystalgade.

Efter nedlæggelsen af kirkegården, blev området med tiden solgt til naboerne. I 1763 blev det bestemt, at området med kirkegården ikke måtte bebygges før 1780.⁴ Dette fremgår også af Geddes Kvarterkort fra 1757. En sammenligning med matrikelkortet fra 1807 og forsikringskortet (fig. 4) fra 1908 viser tydeligt, at området med tiden blev bebygget. Af forsikringskortet fremgår det, at Rosengården har været hjemsted for mange forskellige typer af erhverv, der blev etableret særdeles tæt. Centralt lå E. Jensens Cigarfabrik med tilhørende lagerbygning. Uden om, i mindre bygninger, ses flere forskellige lagerhuse, stalde, mindre erhverv og hoteller. Et luftfoto fra 12. maj 1945 (fig. 5) viser tydeligt, hvor tæt bygningerne stod. Først i perioden fra 1976-1989 blev bygningerne i gården gradvist saneret og gården udlagt som fællesareal og gårdhave.⁵

² Weitemeyer 1915, s. 103.

³ Weitemeyer 1915, s. 102.

⁴ Weitemeyer 1915, s. 107.

⁵ Just 2005

Figur 5. Rosengården d. 12. maj 1945. Foto: Københavns Kommune.

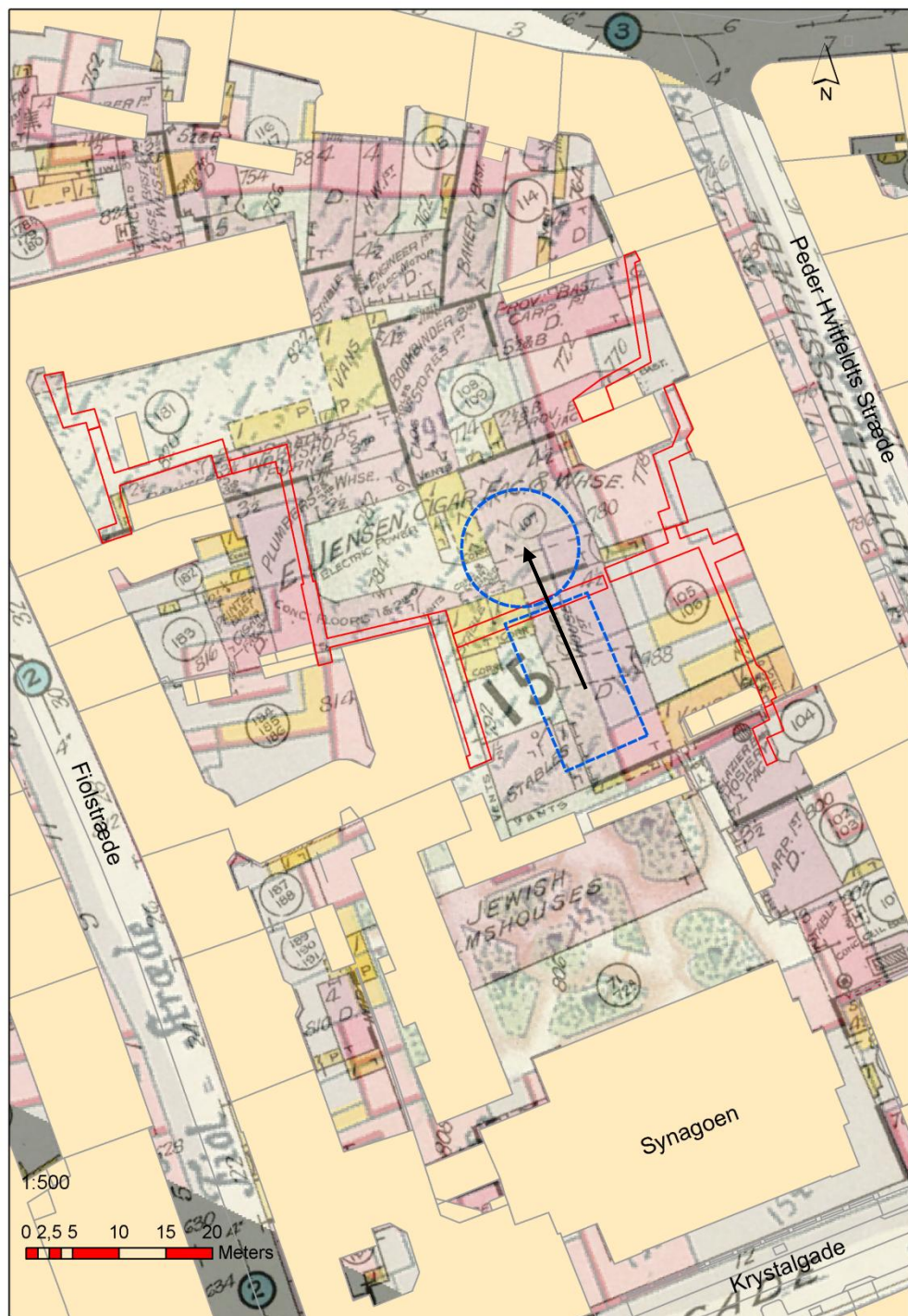
4.2 Topografi, terræn og undergrund

Den nuværende baggård i Rosengården har centralt et grønt område omgivet af mindre gårde langs bagsiden af karréen. I midten af gården ses en anlagt bakke. Den er skabt med redeponeret jord fjernet i forbindelse med anlæggelsen af en sportsplads i den sydlige del af gården. Som det fremgår ovenfor, har store dele af gården været bebygget og det er stadig uklart, hvor meget der er ændret i forbindelse med etableringen af de grønne arealer. Intakte glaciale aflejringer blev ikke observeret i forbindelse med tilsynet.

5 Centrale problemstillinger

I forbindelse med det aktuelle anlægsarbejde i Rosengården, var der en mulighed for at støde på levn fra den tidligere pestkirkegård "Linden". Området forventedes fra begyndelsen af projektet, at være stærkt forstyrret efter nedrivningen af de tidligere bygninger og baghuse, som har stået i store dele det nu åbne gårdsmiljø. Kirkegårdens eksakte omfang er ikke kendt og kun et mindre antal skeletrester blev erkendt i forbindelse med den arkæologiske undersøgelse i 1965. Derfor var det forud for det aktuelle tilsyn uklart, hvor stor en del af området som var forstyrret og om man ville støde på levn fra kirkegården.

I et forsøg på at få et overblik over omfanget af den tidligere bebyggelse i gården, blev de to kort fra figur 3 og 4 lagt sammen. Resultatet ses i figur 6. I princippet vil der være størst mulighed for at finde bevarede lag og levn fra kirkegården i de områder, som har været ubebyggede. Som det fremgår af figur 6, er der meget få ubebyggede steder i gården og kun enkelte af dem blev berørt af grøften. Da det aktuelle område ligger i middelalderbyen, kunne der være en mulighed for at støde på anlæg ældre end pestkirkegården, men pga. grøftens lave dybde er chancen minimal.

Figur 6. De to tidligere kort er her sammenlagt. Gule bygninger er nuværende stående bygninger. Alle områder med rødt markerer tidligere bygninger og områder med raseringslag. Blåt markerer flytningen af jorden (S100030) fra sportspladsen mod syd til en kunstig bakke mod nord. De få uforstyrrede områder kan i princippet indeholde bevarede lag fra kirkegården.

6 Udgravningsmetode

6.1 Arkæologisk udgravningsmetode

Anlægsarbejdet i Rosengården foregik inden for normal arbejdstid. Tilsynet blev ført periodevist, da der var flere ophold i gravearbejdet. Alt gravearbejdet blev udført med maskine.

På grund af bygninger og beplantning i gården, blev den oprindelige ledningsplan fra HOFOR ændret indtil flere gange. Derfor ændrede forventningerne til tilsynet sig også. Generelt blev der gravet langs med de stående bygninger, i områder hvor undergrunden hovedsageligt bestod af raseringslag. Muligheden for at støde på spor efter pestkirkegården var dermed meget begrænset.

6.2 Målesystem

Al opmåling blev foretaget manuelt på grund af det dårlige signal for museets GPS langs husmurene. Plantegninger og notater findes i museets arkiv under sagen "KBM4087 Rosengårdenkarré".

6.3 Digital registrering og lagring

Den manuelle opmåling af grøfterne blev overført til museets registreringssystem IntraSIS under sagsnummer K2015:08. Grøfter og anlæg er georefereret i ArchMap, hvorefter shape-filerne er eksporteret til IntraSIS. Plantegninger og fotos er relateret i IntraSIS-projektet, som er lagret på museets server.

7 Undersøgelsens resultater

I forbindelse med tilsynet fremkom der et mindre antal anlæg og kontekster, som er opført i tabellerne nedenfor. Der er primært tale om murværk og opfyld. Ingen af konteksterne har relation til pestkirkegården. I alt er der indført otte kontekster i IntraSIS.

Anlægstype	Antal
Murværk	3
Lag	3
Forstyrrelse	1
Total	8

Tabel 3. Registrerede anlæg.

Kontekst	Type	Tolkning	Datering
100002	Lag	Brokkelag	1976-89
100010	Fundament	Fundament	1800-1900-t
100028	Fundament	Fundament	1800-1900-t
100029	Lag	Raseringslag	1976-89
100030	Lag	Redeponeret lag	Moderne
100050	Forstyrrelse	Brøndring (fundament)	Moderne
100051	Fundament	Fundament	1800-1900-t
100053	Fundament	Fundament	Efter 1850

Tabel 4. Registrerede kontekster.

7.1 Faseinddeling og anlægstyper

Konteksterne ovenfor i tabel 4 kan indeles i tre faser. Den første fase består af fundamentene fra de tidligere stående bygninger. Den anden fase er nedrivningen af bygningerne og den tredje fase er de seneste års anvendelse og ændringer af gårdens udseende.

7.1.1 Fase 1

Da der ikke er fremkommet spor efter kirkegården eller noget før den, er den ældste fase baseret på fundamentene S100010, S100028, S100051 og S100053, som alle er meget dårligt bevarede. Da der ikke er fundet nogle genstande i forbindelse med fundamentene, er forsikringskortet fra 1908 (fig. 4) den bedste kilde til et indblik i deres bygningsmæssige relationer. S100010 (fig. 7), i gårdens østlige del, er resten af en tidligere mur, som lå i skellet mellem to tidligere baggårde. Muren kan også have været den sydlige del af en lille lagerbygning for glas, som lå på stedet i 1908.

S100028 stammer formentlig fra E. Jensens Cigarfabrik. I grøften var det et mindre område med gule tegl og mørtel. Kun et enkelt skifte var synligt.

S100051 (fig. 8) var stærkt forstyrret af kabler, men der fandtes stadig fem skifter bevarede i røde og gule tegl. Nederst sås to fundamentsten af granit. Formentlig var fundamentet resterne af en tidligere mur mellem to matrikler. På forsikringskortet fra 1908 ses en linje, som kan indikere en mur i skellet.

S100053 (fig. 9) var et fundament i gule tegl og muremesterbeton. Formentlig er der tale om en del af en tidligere facademur i forbindelse med ejendommen Fiolstræde 28A, som

i dag ligger lige øst for grøften. Muremesterbeton i forbindelse med fundamenter dateres generelt til perioden efter 1850.

7.1.2 Fase 2

Lagene S100002 og S100029 stammer fra saneringen og ombygningen fra 1976-1989. S100002 er et afgrænset brokkelag, som kun blev set i baggården til Peder Hvitfeldts Stræde nr. 7 og 9. det kan være relateret til fundamentet S100010. Raseringslaget S100029 er grundlæggende det lag, som ses i resten af gården, med nister af tegl og enkelte brokker. Laget er løst og virker meget omrodet.

7.1.3 Fase 3

Gården bærer generelt præg af en meget stor grad af ombygning. I forbindelse med tilsynet blev det redeponerede lag S100030 registreret midt i gårdens grønne område. Laget er en del af en kunstig bakke. Jorden er flyttet fra sportspladsen mod syd (fig. 6). Der blev ikke observeret knogler i grøften og fjernvarmen løber langs med grøftens nordside. Området har været bebygget med en staldbygning og en bygning til parkering af hestevogne (jf. forsikringskort fra 1908). Det nuværende område for sportspladsen er det areal, hvor sidstnævnte bygning stod. Der er altså en minimal chance for bevarede levn fra kirkegården i det redeponerede lag.

Figur 7. S100010, fundament fra 18-1900-tallet.

Figur 8. S100051, fundament fra 18-1900-tallet.

Figur 9. S100053, fundament fra efter 1850.

8 Diskuterende sammenfatning

Som det fremgår af resultaterne, er Rosengården stærkt ombygget. Det stod klart fra starten, at området kunne formodes at være forstyrret og chancen for at afdække bevarede levn fra pestkirkegården var begrænsede". Derfor er tilstedeværelsen af raseringslagene ikke overraskende, omend fraværet af genstandsfund er bemærkelsesværdigt. Set i forhold til antallet af forskellige håndværk og andre erhverv som tidligere fandtes i gården, er der overraskende få spor efter dem. Manglen på genstandsfund og et større antal af anlæg, skal sammenholdes med grøftens dybde på omkring en meter. Hvis grøften havde været dybere ville der fremkomme flere anlæg, som havde afspejlet den tidligere meget tætte bebyggelse i gården og som kunne give et interessant indblik i københavnske boligforhold før saneringen. Der ville ligeledes være mulighed for at støde på tidligere generationer af bebyggelse på stedet.

På baggrund af tilsynet står det klart, at det berørte område er stærkt forstyrret efter saneringen af flere bygninger i baggården i årene 1976-1989. I forbindelse med tilsynet blev der ikke fundet spor efter pestkirkegården Linden. Det er på trods af, at den har dækket størsteparten af det område, som i dag udgør karréens baggård.

9 Fremtidigt arbejde

Sammenligningen af gamle kort over området har vist, at der tilsyneladende stadig er områder af gården, hvor dele af pestkirkegården Linden kan være bevaret. Ved dybere liggende anlægsarbejde vil der ligeledes være mulighed for at få et større indblik i de boligforhold og erhverv, som fandtes i gården forud for saneringen. Københavns Museum vil derfor fortsat føre tilsyn i forbindelse med fremtidigt anlægsarbejde på det aktuelle areal.

10 Litteraturliste

- Just, G. *Den første gårdshave*. Berlingske, 26.06.2005. [www.b.dk tilgået: 12.04.2016]
- Weitemeyer, H 1915: Forløberne for assistenskirkegaard paa Nørrebro, *Historiske Meddelelser om København*, bd. 5, s. 101-106.
- Goad, CE 1908: *Insurance Plan of Kjøbenhavn (Copenhagen) Danmark Sept. 1908*. London.

11 Kontekstliste

Id	Navn	Type	Tolkning	Anslået datering
100002	Brokkelag	Lag	Brokkelag	1976-89
100010	Fundament	Fundament	Fundament	1800-1900-t
100028	Fundament	Fundament	Fundament	1800-1900-t
100029	Raseringslag	Lag	Raseringslag	1976-89
100030	Redeponeret	Lag	Redeponeret	Moderne
100050	Brøndring	Forstyrrelse	Fundament	Moderne
100051	Fundament under mur	Fundament	Fundament	1800-1900-t
100053	Fundament	Fundament	Fundament	Efter 1850

12 Tegningsliste

Id	Betegnelse	Type	Målestok	Ansvarlig
100011	Tegning 1	Plan	1:50	MBS
100012	Tegning 2	Plan	1:50	MBS
100013	Tegning 3	Plan	1:50	MBS
100014	Tegning 4	Plan	1:50	MBS
100015	Tegning 5	Plan	1:50	MBS
100016	Tegning 6	Plan	1:50	MBS
100017	Tegning 7	Plan	1:50	MBS

13 Fotoliste

Id	Foto	Fotograf	Set mod	Beskrivelse	Dato
100004	C02_1019	mbs	NØ	Z100001, S100002. baggården til nr. 7	160415
100005	C02_1020	mbs	NØ	Z100001, baggården nr. 7	160415
100007	C02_1022	mbs	SØ	Z100001, baggården nr. 7	160415
100008	C02_1024	mbs	SØ	S100010	160415
100009	C02_1034	mbs	SØ	S100050	170415
100032	Cam33_0003	mbs	N	Peder Hvitfeldts Stræde 11	040615
100037	Cam33_0011	mbs	NV	Z100023	250615
100038	Cam33_0013	mbs	Ø	Z100026	250615
100039	Cam33_0061	mbs	V	Z100026	250615
100041	Cam33_0068	mbs	N	Z100023	250615
100043	Cam33_0071	mbs	S	Z100025	080715
100044	Cam33_0072	mbs	Ø	Z100026	080715
100045	Cam33_0074	mbs	N	S100028	080715
100046	Cam33_0076	mbs	Ø	Z100023	080715
100047	Cam33_0078	mbs	N	Z100023	080715
100048	DSC_1830	mbs	Ø	Z100020, baggården til nr. 11	180515
100049	DSC_1834	mbs	N	Z100020, baggården til nr. 11	180516
100052	IMG_0030	ej	N	Z100022, baggården til 34B	030615
100054	IMG_0031	ej	N	Z100020	030615
100055	IMG_8761	mbs	V	S100051	070516
100056	IMG_8762	mbs	V	S100051	070515
100057	Cam33_0010	mbs	V	S100053	250615

15 Bilag

15.1 Bilag 1: Gravsten fra Rosengården 13

Tegning af indskriften på gravstenen fundet ved Rosengården 13, 26.09.1980. Fra museets arkiv.

